ЕСЕТО: ПРАГОВИЯТ ЖАНР (с оглед на сп. „Философски преглед“)

1. Опит за кратка генеалогия

Ще си позволя да започна с една директна и на пръв поглед малко крайна теза: есето е жанр на кризата, на усещането за застрашеност, за загуба, и това е съществен елемент от залога и развитието му. Затова и най-силните му прояви са именно във времена на промени и сривове, които то като че ли е призвано да мисли.

Това положение можем да разчетем още от книгата – кръстница на жанра, „Опити“ на Монтен (1580), която съвсем не е набор от луксозни отстранени размишления. Писана е в сянката на *Вартоломеевата* нощ, в свят на религиозни войни и чума, от които авторът не остава незасегнат дори когато успява да се оттегли в уединението на бащината си библиотека. Така още в самото начало на самоосъзнатата си история есето изглежда свързано с необходимостта да се разсъждава в условия на неясни хоризонти и агресивен хаос. И като последствие то има свойството да се актуализира в прагови моменти, в периоди на кризи, общностни и частни, на изпитания, войни и (е)миграции.

Разбира се, есето не е непременно мрачен жанр, нито всяко есе е посветено на историческа катастрофа. Още у Монтен темите варират от сутрешната гимнастика и пътуването с карети, през приятелството, до обсадените крепости, канибалите и бъбречните камъни. Многоликите поводи за размисъл се отливат в кратка и рефлексивна форма, която съчетава личното и политическото, високото знание и делничната тривиалност, телесното и „чистия разум“, скепсисът и задушевността. Така в есето се срещат и съжителстват философия, литература, (прото)наука и изповед. С времето то акумулира нови и нови материи и пространства. Превръща се и в популяризаторски жанр, приближаващ до широката публика все по-усложняващи се теории и технологии.

Различни версии на свободно размишление в писмена форма са упражнявали още някои от древните автори, които Монтен цени и обилно цитира. Но неговото ренесансово постижение е спонтанното конципиране и назоваване, кодирано в самото заглавие „Опити“. Това е скромна дума, но зад нея стои значителна промяна в режима на говорене: вместо трактат, който представя вече установено знание, се появява мисъл в движение; вместо калцирания латински идва говоримият френски, вместо безличен авторитет – живият говорещ аз; вместо система – стремеж да се улови и удържи смисълът на нещо подвижно и неустановено.

Монтеновото заглавие се оказва щастлива езикова и смислова находка. „Опит“ ще рече проба, упражнение, но също и преживяно, изпитано в смисъла на личен житейски опит. Тази двупосочност, която българската дума добре изразява, няма еквивалент на английски, където би се разделила например между “attempt” и “experience”. Известната непреводимост се оказва шанс, защото още приживе на Монтен думата преминава отвъд Ламанша в същия вид, врязва се и остава – и като име, и като авторска практика – в английския, т.е. в бъдещия глобален език. Това съдейства за превръщането на „есе“ (essai/essay) в понятие, придава устойчивост и разпознаваемост на иначе най-флуидния, най-изплъзващия се жанр, който без името си навярно би се размил и заличил.

Парадоксално именно неговата нестрогост е едно от условията за удивителната устойчивост на есето, за неговата приложимост от Ренесанса насетне чак до постмодерността. (Дали ще оцелее във времената на ТикТок обаче, е отворен въпрос.) То се явява в предмедийни времена, но сякаш само чака появата на медиите, за да се настани на страниците на вестници и списания, да зазвучи по радиото, да стигне дори до т.нар. „видеоесе“.

След Монтен жанрът бързо напуска първоначалния си контекст. Пренася се, както казахме, в Англия, където намира у Франсис Бейкън една от ранните си големи фигури; настанява се в европейските литератури и постепенно придобива различни национални физиономии. Прекосява Атлантика и изиграва ключова роля в еманципирането и изграждането на по-младата американска литература. В Съединените щати есето се оказва не периферна, а централна форма – свързана с литературата, образованието, природата и самото мисловно овладяване на нови обществени и географски пространства. При Емерсън и Торо то се превръща и в начин да бъде мислена връзката между човека и природата в екологична перспектива отпреди екологията.

През XX век експанзията на есето е особено динамична. То не само се развива като самостоятелен жанр, но започва да прониква и в други литературни форми. Разказът се есеизира, романът се есеизира; границите между художествено и критическо, между фикция и размисъл, между литература и философия стават все по-подвижни. Това движение е особено характерно за модерната и съвременната литература. Появяват се фигури като Вирджиния Улф и Томас Ман, да речем, които са едновременно мощни романисти и есеисти. От друга страна, към жанра все повече се домогват стари и нови идеологии и идеолози заради привидната му лекота и достъпност. При все че доброто есе по дефиниция е свързано със здравословен скепсис, което (би трябвало) да го имунизира срещу безвъпросното доктринерство, екстремизъм и популизъм.

2. Пикът на есеизма у нас през 20-те и 30-те години на XX век

Ако тук най-сетне свием и приближим фокуса към България, то и с просто око е видно, че 20-те и 30-те години на XX век са времето на разцвета на есето и есеизма у нас. Това е свързано с непосредственото следвоенно време, с травмата от Първата световна война и националните катастрофи, но и с общото усещане за разпад на дотогавашни ценности и ускорено пренареждане на обществения и културния живот. Българската литература тук не стои извън европейския процес. Напротив, в нея се разпознава същата потребност от динамични форми, които да могат едновременно да регистрират и осмислят загубите наред с ускоряването и метаморфозите на света след това.

Есеистични текстове у нас са се писали и преди войните от началото на XX век, но не са се самоопределяли съзнателно като такива, нито авторите им са мислели за себе си като за есеисти, нито жанрът есе е представлявал някаква особена ценност и цел. Иначе есеистично перо без съмнение имат и Иван Вазов, и Пенчо Славейков, и Пейо Яворов... В началото на 40-те години в един полемичен текст в защита на есето Кирил Кръстев ще заяви в неподражаемия си стил, че пръв български есеист е още Петър Берон... Едно възможно начало на българския есеизъм през XX век е „Тъгите ни“ на Димо Кьорчев – странен, неподражаем текст единак, излязъл в знаменателната 1907 г. в алманаха „Южни цветове“. Но тъкмо след войните идва времето на есето, което дава израз и форма на

тревожната търсеща мисъл, обърната и назад, и напред, вгледана и в малкото, и в голямото, и в общественото, и в личното.

Показателно е, че през 20-те и 30-те години есето у нас се появява в изключително широк тематичен и дисциплинарен спектър. То може да бъде литературно и философско, народопсихологическо и политическо, естественонаучно, дори сексологическо. Есетата изпълват периодиката и излизат в самостоятелни книги. Жанровото пространство се оказва достатъчно широко, за да приеме различни типове интелектуално писане – от размишлението върху литературата и изкуството до опитите да бъде описан и обяснен самият „български характер“, от философския въпрос до науката и техниката.

Особено място в тази картина заема сп. „Философски преглед“, което е и непосредственият повод за настоящия сборник. Ако „Златорог“ показва как есето се настанява в литературната периодика и набира скорост, то „Философски преглед“ позволява да се види друга, не по-малко съществена страна на явлението – движението на есеистичната форма между философското и литературното, между специализираното знание и свободното интелектуално размишление. Самото присъствие на есеистични текстове в подобно издание е показателно за проницаемата граница между дисциплините. Философската мисъл не е непременно заключена в трактата или академичната статия; тя може да приема формата на лично размишление, културна диагноза, портрет, наблюдение върху нравите или опит за осмисляне на съвременността. Оттук „Философски преглед“ е свидетелство за самото интелектуално пространство, в което българското есе се оформя през междувоенните десетилетия.

„Философски преглед“ и „Златорог“ са по различен начин наследници и на списание „Мисъл“ – като усещане за мисия, широта на темите, устояване през годините. Но също и чисто биографично, за което по-малко си даваме сметка по отношение на философското издание. Д-р Кръстев и Пенчо Славейков са едни от патроните на младия Димитър Михалчев, на момчето от периферията на Османската империя (по думите на Емил Димитров), което ще стане най-солидният български философ по онова време, олицетворение на академичната философия у нас, а чрез списанието – и на възможността философията да достига и до по-широката публика.

Списанието на Димитър Михалчев не е първопроходец, то по-скоро улавя гребена на вълната, като някак естествено става и престижно убежище на българското есе, на едни от най-видните му представители: Константин Гълъбов, Кирил Кръстев, Найден Шейтанов, Петър Мутафчиев, Иван Хаджийски, самият основател и главен редактор Димитър Михалчев и още имена. Изданието се появява в самия край на 20-те години и продължава до 1943-та. Съвсем отделна нелека задача би било да се проследи съдбата – житейска и авторска – на всеки от тях по време на Втората световна и след нея (някои не доживяват това „след“), когато светът, включително българският, отново се преобръща по безмилостен начин и когато да си писал есета в „буржоазно“ списание, може да те обрече на дълго мълчание, ако не и да ти докара присъда.

Днес не можем да мислим света от 30-те по друг начин освен като може би най-тежкото навечерие – навечерието на Втората световна война (уви, аналогиите с днешното са все по-натрапчиви). Затова и силните издания от тогава са особено наситена капсула на времето, капсула на мисълта от „света от вчера“. Началото на едно сериозно списание е резултат от натрупване на индивидуална и общностна енергия, посред плановете винаги има и елемент на случайност, на стечение на обстоятелствата. Или пък

не. Да погледнам назад с възможностите за синхрония, които ни дават днешните интернет справки.

1929 година: Крахът на Уолстрийт и началото на Голямата депресия; годината, когато немският дирижабъл „Граф Цепелин“ прави обиколка на света за 21 дни; когато влиза в сила антивоенният пакт „Келог – Бриан“ (не му е съдено да издържи дълго); връчват се първите Оскари в Холивуд; Сталин рязко укрепва властта си с изгонването на Троцки и започва насилствената масова колективизация; от своя страна фашисткото правителство в Италия налага пълен контрол над образованието... В България – през февруари Черно море замръзва, невиждано дотогава чудо, следствие от мощната студена вълна, обхванала цяла Европа; за първи път се избира „Мис България“, която ни представя на международния конкурс за красота в Париж; радиоразпръскването усилва влиянието си с пускането на нова национална телеграфна радиостанция...

Ето ги преобръщането, ускоряването, радикализирането, медиализирането на света в действие. Излиза че по-скоро има нещо знаменателно във факта, че сп. „Философски преглед“ започва да излиза тъкмо през тази година, годината на Голямата депресия (есето отново е в стихията си). Светът главоломно се е втурнал към собствения си крах, а мисълта прави опити да го удържа. Списанието е по-бавна медия в сравнение с вестника, но затова пък по-рефлексивна. И засрещането на новост и осмисляне се случва често тъкмо на терена на есето. Още първият брой на „Философски преглед“ предлага провокативен набор от теми: смеха, символизма, глупостта, руската революция, религията... През всичките му годишнини то ще продължава да разнищва философски течения, психология, народопсихология, фашизма, болшевизма, натурфилософията, литературата, театъра... Ще поддържа рубрика с отговори на читателски въпроси, книжен преглед – все неща, които всъщност крепят света и отлагат края му, както би казал един днешен български писател.

Биляна Курташева